

primavera 2025

Traduir del romanx: de les paraules al poema

Antoni Clapés i Dolors Udina

Traduir sense conèixer bé una llengua i la cultura que l'envolta té molt d'aventura. Així va començar la nostra aproximació al romanx. Fa uns quants anys, quan vam descobrir l'existència d'aquesta llengua a la biblioteca tan ben proveïda de la residència de traductors de Looren, a la vora del llac de Zúric, ens miràvem els llibres i ens semblava que podíem entendre bastant del que llegíem, que era una llengua prou acostada a la nostra (sobretot tenint en compte que ens trobàvem a la zona alemanya de Suïssa i que cap dels dos tenia un coneixement significatiu de l'alemany). I si aprenguéssim romanx i miréssim de traduir alguna cosa?, ens preguntàvem amb aquella dèria de trobar coses noves que de vegades ens agafa als qui voldríem saber més de tot, però la vida quotidiana ens fa tocar de peus a terra. Anaven passant els anys, la idea continuava allà sense que trobéssim l'empenta per dur-la a la pràctica. Deu fer cinc anys, una amiga cubana, traductora, ens va parlar d'una poeta romanx que vivia a Catalunya. Va ser fàcil trobar-la, ens vam conèixer, vam tenir una llarga conversa i de seguida vam veure clar que allà començava alguna cosa, que havia arribat el moment d'abordar la qüestió que mig seriosament mig de broma havíem anat comentant feia anys.

De seguida vam saber que la tasca no seria fàcil. En aquell moment pensàvem que el romanx era UNA llengua i que, posant-hi molt interès, podríem aprendre-la en un temps prudencial. Però vet aquí que en aquella primera trobada la Jessica ja ens va fer saber que el romanx consistia en CINC llengües (*idioms*, en diuen: sursilvà, sutsilvà, surmiran, puter i vallader), cadascuna amb la seva literatura i tradició, corresponents a les deu valls del cantó dels Grisons entre les imponents muntanyes del sud-oest de Suïssa. El 1982, després de molts intents anteriors, es va aconseguir formar el «rumantsch grischun», una llengua supraregional basada en les varietats de romanx, i el 1996 va ser declarada llengua oficial de la Confederació.

Val a dir, a més a més, que el cantó dels Grisons té dues llengües oficials més, que són l'alemany i l'italià. Sembla que parlen el romanx unes 40.000 persones, totes amb l'alemany com a segona/primera llengua.

Vam seguir algunes sessions en línia en què el gran defensor del romanx Rico Valär, estudiós de les llengües neollatines i activista compromès a favor del romanx, ofería nocions bàsiques de la llengua i donava claus per distingir entre un *idiom* i l'altre. La claredat de la seva dicció ens feia pensar que ho podíem entendre tot, però és clar, sabíem de què parlava. Explicava que al final del segle XIX la literatura romanx va començar a abandonar els camps de la religió i la política per donar pas a la primera edat d'or de la literatura romanx, que consistia en gran part en poesia i contes que celebren l'idioma, les muntanyes, la pàtria, i la llibertat i la força de la comunitat romanxa. Després de la Segona Guerra Mundial hi va haver un nou renaixement de la llengua i la literatura romanxes, en què els autors van mirar de trencar les fronteres culturals i literàries, promoure la importància de l'idioma entre els parlants nadius i introduir l'efecte dels canvis que el món modern portava a les remotes comunitats de muntanya. Els poetes van buscar noves formes i modes d'expressió, i van abraçar tendències modernes com el surrealisme, el simbolisme, l'expressionisme, la subjectivitat, la intertextualitat i la metapoesia. En l'actualitat, la literatura romanxa aborda els temes i les qüestions de qualsevol literatura: l'ecologia, la llibertat individual, el gènere i la sexualitat, i evita visions idíl·liques i posa en dubte alguns aspectes de la societat i les realitats alpines. També mostra un gran interès per l'experimentació lingüística, la hibridació del llenguatge i la performance de la paraula parlada.

A l'hora d'abordar la poesia de la Jessica (el seu *idiom* és el puter o alt engadinès), la dificultat de comprensió era molt superior a la que sentíem quan escoltàvem o llegíem textos històrics o sobre la llengua. No hi ha gaires diccionaris consultables del romanx, i, en tot cas, pràcticament tot passa sempre per l'alemany. Potser va ser una temeritat, però de seguida, després de parlar amb la Jessica i de tenir el seu primer llibre a les mans, ens vam posar a traduir-lo. Teníem les versions alemanya i francesa i, per tant, podíem deduir el sentit de cada poema, però a l'hora de traduir-lo hi volíem reconèixer el romanx, entendre'l, trobar-hi la música adequada i saber l'origen de

les paraules per acostar-nos-hi des del llatí. Fèiem un recorregut per llengües interposades que ens servien de pont per arribar a traduir d'una llengua molt més propera filològicament, per bé que allunyada geogràficament i amb influències molt dispars.

Traductors com som tots dos (del francès i de l'anglès, respectivament), i amb molta consciència de la importància de conèixer bé la llengua i la cultura de què tradueixes, ens sentíem davant de cada poema com dos principiants mirant de descobrir mot a mot què deia i com havíem d'unir les paraules que anàvem desxifrant. La diferència, però, és que si quan traduïm anem a cercar l'altre, normalment abstracte, en aquest cas aquest altre era molt concret: la Jessica Zuan i la seva llengua. Un cop teníem més o menys lligat el poema en català, el comentàvem amb la Jessica (que val a dir que parla un perfecte català, a part de l'alemany, el francès, l'anglès, el castellà, i òbviament el romanx), que ens anava introduint en el valor de cada paraula en la seva llengua. És una manera insòlita de conèixer una llengua, a partir del valor afegit que té cada paraula per a algú que se les estima i ens les fa estimar. Recordo, per exemple, quan ens parlava de *ravaschia*, que té dos sentits, 'frenesí' i 'una mena de murmuri molt fort'. És un terme amb una càrrega cultural molt important, estretament lligat a la poesia d'altres poetes romanxos (Andri Peer, per exemple, un dels poetes i novel·listes més importants de la llengua i la cultura retoromànica), un terme que un romanx, deia, «sentirà més enllà del seu significat i de les possibles traduccions».

Al pic de l'hivern

La conquilla

contra l'orella

BROGEIX

damunt meu

com l'onada

del diluvi

A mez inviern

La coquiglia

cunter l'uraglia

RAVASCHIA

sur me

l'uonda

dal diluvi

De vegades, la proximitat de la llengua també ens pot fer males passades (o afegir interès a l'experiència), com en el cas del poema titulat «Il revair», que de seguida ens va impulsar a traduir-lo com «El comiat», que comença: *Arrevair mamma*, i no podíem sinó traduir-ho per «A reveure, mama». Al final del poema, però, aquest *revair* es converteix en retrobament, que malgrat ser tan lògic, no ens transmet el mateix sentit en català. La mateixa paraula ha recorregut camins diferents en cada llengua al llarg del temps.

Cal dir que si ens vam fixar en la poesia de Jessica Zuan i hem passat llargues hores traduint-la, no va ser solament per una qüestió d'interès històrico-folklòric a favor d'una llengua *cosina* (com deia Gabriel Mützenberq, estudiós suís amant de les varietats del romanx) minoritzada i minoritària –que també–, sinó que ens va captivar la força i la modernitat dels seus poemes. Ens sembla que val molt la pena donar a conèixer al nostre país aquesta veu poètica jove, brillant, diferent, arriscada, lluny del retoricisme postmodern que es conrea ara i aquí.

La poesia de Jessica Zuan captiva per la seva autenticitat: versos abruptes de música trencada, on ella confessa que escriu des de la fragilitat, des del dubte, amb una llengua que manega «d'una manera particular», i que li serveix per indagar on és «casa seva» (la llengua apresada al poble de petita), tants anys perduda en el cafarnaüm de les llengües poderoses, fortes, que ha trobat anant pel món.

És a dir, el retorn a la seva llengua romanx, mancada de noms per dir tantes coses:

Tornaré

amb noms nous

pels nostres llacs,

les nostres muntanyes, per mi,

per tu;

una llengua per dir l'amor:

*Però saps que només cal obrir el puny
per perdre el fil
i deixar anar noms arrabassats
de flors voladores*

*deixar anar fils un dos tres
entre els dits*

*deixar-ho anar tot cap als brins desarrelats
cap a la terra de temps antics sòl cremat*

*només cal obrir el puny
per perdre el fil
quan tot està dit
i res no està escrit;*

una llengua per dir el dolor:

*la mort pot arribar per telèfon,
la mort pot arribar;*

el desamor:

*Una vegada més pengem
tu i jo
del nostre fil sense perdó.*

Podrà suportar el meu cor

que es trenqui

una altra vegada?;

o la identitat:

Rere la porta de la vella sala d'estar:

parets de pi cembra, un mirall amb marc daurat,

caps d'isard, fotografies esgrogueïdes,

un llum de roba.

En un racó, una estufa de rajoletes verdes

i la llanterna al prestatge

per a les nits fosques d'hivern.

Tot encara hi és: només cal obrir els ulls.

No sabíem, quan vam començar a traduir, si s'havia traduït mai cap llibre del romanx al català i, buscant buscant, vam descobrir que el 1984 l'editorial El Llamp de Tarragona havia publicat la traducció d'un llibre de contes d'Ursicin G. G. Derungs, *El ball dels morts*, que inclou el conte del títol, un text que va provocar un cert escàndol per les seves crítiques no gens dissimulades a les estructures de l'església i el tracte que rebia el romanx a l'ensenyament. El traductor, Joan Esteve i Riba, en va fer un pròleg abrandat: «Sentir parlar el romanx a una certa distància és per emocionar-se, per sobresaltar-se. Sí, perquè la pronunciació de les vocals i consegüentment el to general de la melodia, i no tan sols això, una quantitat considerable de mots exactament iguals que els nostres, sembla transportar-vos increïblement a un poblet immaculat del nostre Pirineu... a casa».

En tot cas, sí que podem afirmar que el llibre de Jessica Zuan *Tremolors i escuma* (Llibres del Segle, 2023) és el primer llibre de poemes traduït del romanx al català (i el segon, *Llana de ble*, ja està en camí). Potser, com explicava Zuan en la celebració de l'Emna Rumantscha, la Setmana del Romanx que ha tingut lloc el mes de febrer al Museu Casa Mater de Barcelona, ara que hem trencat el glaç, com els patinadors dels llacs que calibren el gruix de la capa de gel amb el seu piolet per assegurar-se que és prudent patinar-hi i així provoquen un broll d'aigua que s'enlaira ufanós, la poesia romanxa podrà entrar a les nostres lletres per alimentar-la i refrescar-la, o si més no per conèixer la seva manera de fer. En ocasió d'aquesta setmana de celebració del romanx, vam poder conèixer i traduir uns quants poemes de dos poetes que ens van obrir el ventall de la literatura romanxa: Jachen Andry, autor de la Baixa Engadina, que fa una poesia austera i essencial amarada d'experiència vital; i Flurina Badel, una poeta, novel·lista i artista visual molt compromesa amb la promoció de la literatura romanxa i la defensa de la vida en els petits pobles de les muntanyes alpines.

En aquest intercanvi que, per a nosaltres traductors, comença amb la incomprensió i la dissecció de les paraules per anar desentranant pas a pas el misteri que oculten els poemes, som, en paraules de Jessica Zuan, com «éssers amb les pales a la mà que aneu escombrant la neu en ple hivern per ajudar-me a fer i trobar el meu camí, les meves paraules, per donar-me veu».